

ЧОРНОГІРСЬКЕ СВЯТИЛИЩЕ

У статті розкрито обставини локалізації сакральної пам'ятки в Чорногорі епохи міді-бронзи. Досліджено структуру святилища, зроблено її план і опис. Здійснено спробу інтерпретації наскельних образів і символів.

Ключові слова: Чорногора, святилище, петрогліфи, знаки, символи.

Чорногірський хребет знаходиться в північно-східній частині 700-кілометрового Карпатського лука, у географічному центрі Європи. Сорокакілометровий хребет Чорногори, що простягнувся з північного заходу на південний схід, є найвищою частиною Українських Карпат з вершинами Петрос (2 020 м), Говерла (2 061 м), Брескул (1 911 м), Пожижевська (1 822 м), Туркул (1 933 м), Ребра (2 001 м), Гутин-Томнатик (2 016 м), Бребенескул (2 036 м), Чорна Гора (Піп Іван) (20 28 м)¹.

Остання разом з горами Смотрич (1 894 м) і Вухатий камінь (1 820 м) у гуцульській традиції становлять первісну, “правдиву” Чорногору, назва якої поширилася на весь хребет.

За формою Смотрич і Вухатий камінь утворюють підкову, направлену на північний схід, усипану останцями твердих піщаників чорногірської свити (рис. 1). Рельєф дуги має вигляд гігантського трону, до підніжжя якого стікають зі Смотрича й Вухатого каменя три потоки.

До Чорної Гори була прикута увага дослідників з давніх-давен. Ще в 30–40-х роках Х століття “арабський Геродот”, учений-енциклопедист Абуль-Хасан Алі ібн Хусейн, відомий під іменем аль-Масуді, у своїй праці “Золоті копальні і розсипи самоцвітів”, або “Золоті луги” в розділі LXVI “Опис будівель, шанованих слов'янами” повідомляє про три найбільші язичницькі храми слов'янського світу, один з яких знаходився на Чорній Горі. Дослівний текст з коментарями передаємо в перекладі А.Гаркаві, опублікований у виданні “Сказання мусульманських писателів о слов'янах і русах (с половини VII века до конца X века по Р.Х.)” (С. Пб., 1870. – С. 139–140).

“У слов'янських краях були будівлі, шановані ними. Між іншими була в них одна будівля на горі, про яку писали філософи, що вона одна з найвищих гір у світі. Про цю будівлю існує розповідь про якість її побудови, про розташування різномірних її каменів і різноманітність їх кольорів, про отвори, зроблені у верхній її частині, про те, що побудовано в цих отворах для спостереження над сходом сонця (А: про те, як сонце сходить в цих отворах), про вставлені туди дорогоцінні камені і знаках, помічених в ній, які вказували на майбутні події і застерігали від подій перед їх здійсненням, про звуки, що лунають у верхній її частині й про те, що стається з ними при сприйнятті цих звуків (або: про дію (враження) цих звуків на слухачів. Усі ці догадки надзвичайно важко перекласти). Друга будівля була споруджена одним з їх царів на чорній горі; її оточують (або: її (гору) оточують чудесні води) чудесні води, різнокольорові й різні за смаком, відомі своєю користю (своїми цілющими властивостями). В ній вони мали великого ідола в образі людини (В: в образі Сатурна), зображеного у вигляді старця з палицею в руці, якою він рухає кості мерців з могил. Під правою його ногою знаходяться зображення різномірних мурашок, а під лівою – зображення пречорних воронів чорних крил (або: різного винограду. Загалом це речення туманне і суперечливе) й інших, також (зображень) дивних Хабашців і Занджців (Абіссінців і Занзібарців).

Ще іншу будівлю мали вони на горі, оточеній морським рукавом (або: на горі, вона була побудована з червоного мармуру і зеленого великий купол, під яким знаходиться ідол, частини якого зроблені з дорогоцінних каменів чотирьох видів: зеленого хризоліту, червоного яхонту, жовтого сердоліку (або: жовтого агату) і білого хрусталу і голова його з червоного золота. Навпроти нього знаходиться другий ідол в образі дівчини, яка приносить йому жертви і ладан (В: Йому траплялось приносили жертви і ладан (по Шармуа: або просо). Цю будівлю (тобто спорудження цієї будівлі) приписують якомусь мудрецеві, що був у них в стародавні часи; у попередніх наших книгах ми вже навели розповідь про нього, і його справи у

слов'янських землях, про чари, хитрощі і його механізми (В: про площадки, гори і штучні канали), якими він полонив їх серця, оволодів їх душами і звабив їх розум, не дивлячись на грубість звичаїв Слов'ян (В: на грубість Слов'ян) і різницю їх природних якостей. Бог володар милості (В тексті А не вистачає останньої фрази)”.

Отже, у своєму описі аль-Масуді повідомляє про три найзнаменитіші в Південно-Східній Європі сакральні пам'ятки слов'ян X ст. Перед науковцями постала проблема їхньої географічної локалізації. Стосовно Чорної Гори слід зауважити, що вона завжди виділялася з карпатського масиву картографами XVII–XX століть як окремих географічний об'єкт.

Першими висловили думку про тотожність Чорної Гори аль-Масуді з карпатською Чорногорою вчені XIX ст. Я.Головацький і А.Фомінцин². У 70-х роках XX ст. відомі російські сходознавці А.Ковалевський, а згодом В.Бейліс знову переклали цей напівзабутий твір і вказали на можливість реального існування описаних аль-Масуді храмів.

Детально проаналізувавши опис слов'янських язичницьких храмів аль-Масуді, а також найновіші історичні, археологічні, природознавчі та географічні матеріали ще в кінці 70-х років Б.Томенчук зробив спробу підтвердити припущення Я.Головацького, А.Фомінцина й А.Ковалевського. Вивчення сукупності джерел дозволило зробити висновок про те, що написане аль-Масуді про слов'янський храм на Чорній Горі має під собою реальну основу, зокрема, стосовно розташування пам'ятки на горі Піп Іван³.

Іншу версію розташування слов'янського храму запропонував відомий краєзнавець, археолог з Делятинщини М.Клапчук, який ототожнив Чорну Гору аль-Масуді зі Страгорою, що біля сіл Лоева й Стримба Надвірнянського району. Існує ще одна версія, запропонована Г.Марченком, згідно з якою Чорногірське святилище аль-Масуді пов'язане зі “скельною обсерваторією”, що біля села Багна Вижницького району Чернівецької області.

Логіка авторської концепції полягає в наступному. Зокрема, з опису аль-Масуді випливає, що перший храм був розміщений у високих горах. Він являв собою складну кам'яну споруду. В описі подано навіть окремі деталі його конструкції – отвори з боку сонця. Стіни храму, очевидно, були розписані – “покриті знаками, які передбачали майбутнє”. На храмі були встановлені інструменти, які лунали і своїм звучанням діяли на людей, що їх слухали, можливо, на зразок дзвонів. Загалом цей храм дуже своєрідний, порівняно з двома іншими. У ньому немає ідола, точніше, про нього не згадується. І становить він справжню культову будівлю зі складними конструктивними деталями й звуковим оформленням. Усім цим він дуже близький до ранньохристиянських храмів-базилік, що дає можливість відносити його до слов'янського населення Балкан, яке перебувало в найближчих стосунках з Візантією і Римом. До того ж слов'яни на Балканах, на відміну від своїх братів на прабатьківських землях, були під значним впливом давнього автохтонного населення, що позначилося як на їхній матеріальній, так і на духовній культурі. Сама християнська релігія, яка на початку VI ст. отримала право вільного розвитку, мала на Балканах давнє поширення. Це підтверджують знахідки ранньохристиянських базилік у балканських містах V–VI ст., предмети побуту з християнською символікою і поховання, здійснені за християнським обрядом⁴. Усе це не могло не позначитися на язичницькій релігії слов'ян, які прийшли на Балкани в VI–VII ст. Вони ж прийняли християнську релігію вже в кінці VIII–IX ст. У зв'язку із цим, перший слов'янський храм в описі аль-Масуді повністю відображає ту складну ситуацію взаємин слов'янського населення й місцевого, автохтонного, контакту слов'янського язичницького світу й християнського.

Для нас особливий інтерес становить “другий храм”, який арабський мандрівник розмістив на Чорній Горі. Якщо ототожнити Чорну Гору аль-Масуді із Чорногорою Українських Карпат, то стає зрозумілим опис місця, де вона височить. В Українських Карпатах Чорногора – найбільш цікавий у геологічному, ландшафтному, флористичному й фауністичному аспектах гірський масив. Тут беруть початок найбільші водні артерії Карпат: на південних схилах Тиса, на північних – Прут. До того ж Чорногора оточена водами Чорного, Білого Черемошу й Чорної, Білої Тиси, що й пояснює різницю кольорів води в описі аль-Масуді. Саме використання кольорів у географічних назвах було дуже розповсюджене із загальноприйнятою давньоіранською системою географічних координат: північ – чорний колір, південь – червоний, захід – білий і схід – зелений або голубий. Цей же

гірський район Українських Карпат є ще й одним із найбагатших регіонів Європи на мінеральні й соляні джерела. Усього в зоні Карпат сьогодні відомо біля 650 мінеральних джерел. Крім мінеральних, у регіоні Карпат знаходиться майже 800 соляних джерел, з яких здавна добували сіль способом виварювання росолу. Багаті поклади кам'яної солі у Верхньотисянській западині (Солотвино), які є найбільшими в Європі, були відомі всьому давньому світу. Другий район соляних джерел – Покутські Карпати, що з північного сходу прилягають до Чорногори. Це район літописної “коломицької солі”, яка вперше згадується в 1242 р. як особиста власність галицьких князів. Дохід від неї йшов на утримання найманої військової дружини. Соляні джерела тут відомі в 40 пунктах⁵. Із численними мінералізованими, соляними джерелами Українських Карпат пов'язано й багато приток басейнів рік Тиси, Пруту й Черемошу з такими специфічними назвами, як “солоний” (3 рази), “солонець” (8), “саратина” (3), “слатина” (2), “квасний” (7), “буркут” (9), “галаш” (2), “ропінний” (2), “банський” (6) та інші⁶. Усі ці факти, у цілому, пояснюють згадані у творі аль-Масуді різні “смакові” властивості води, що відомі і як “лікувальні”.

Таким чином, своєрідний опис місцезнаходження Чорної Гори аль-Масуді цілком підтверджується унікальними місцевими природно-географічними умовами карпатської Чорногори.

Важливо відзначити й те, що другий храм, на відміну від першого й третього, був зведений на споконвічних слов'янських землях Прикарпаття, пов'язаних з автохтонною багатотисячолітньою культурною традицією ще з епохи міді-бронзи. З Карпатами дослідники пов'язують проблему прабатьківщини трипільської цивілізації, індоєвропейців, слов'ян, українців, про що свідчать тяглість традицій, способу життя в цій екосистемі, спадкові ознаки матеріальної й духовної культур.

В описі аль-Масуді не говориться про “храм на Чорній Горі” як про якусь кам'яну чи дерев'яну споруду. Важливим є повідомлення про великого ідола, під правою і лівою ногами якого є зооморфні й антропоморфні зображення. Вони вказують на присутність або скульптурних, або графічних зображень, петрогліфів, окремих тотемів, або ж племінних чи родових богів.

Загалом, описаний аль-Масуді язичницький храм на Чорній Горі не суперечить вигляду давніх слов'янських святилищ, відомих як за іншими писемними даними, так і за археологічними джерелами. Це було спеціально відведене місце, часто в неприступних, високих місцях, обмежене дерев'яно-земляною чи кам'яною стіною. Посередині майданчика стояв великий дерев'яний або кам'яний ідол, навколо якого могли розміщуватися менші племінні (родові) боги-тотеми. Поруч знаходився жертovníк, поблизу був жрецький житлово-господарський комплекс.

У період життя аль-Масуді слов'янський язичницький храм, що знаходився в центрі Карпат, переживав завершальну стадію своєї історії й на тому етапі він міг належати літописним хорватам, які були давніми мешканцями обох сторін Карпатських гір.

З давніх-давен Покутські Карпати, зокрема й Чорногора, були місцем перетину міграційних й обмінно-торгових шляхів з півночі на південь і зі сходу на захід. Ще з епохи мезоліту важливі шляхи проходили вздовж рік Дністра й Пруту – цього стародавнього комунікаційного коридору, яким з півночі на південь, зі сходу на захід пройшли сотні племен.

У межиріччі верхів'я Пруту й Середнього Придністров'я перехрещувалися галицький, дністровський, покутський, молдавський і волоський шляхи. У XII–XIII століттях долиною ріки Прут проходив шлях, що з'єднував Галич з містами Північного Причорномор'я і Нижнього Подунав'я⁷. З долини Пруту можна було перейти через Карпати на Семигородський шлях, що вів до Трансильванії. У 60-х роках XI ст. через Яблунецький перевал проходили половці для нападу на Угорщину. На думку галицького історика XIX ст. І.Шараневича, Прислопський, Яблунецький (Татарський) і Путильський перевали активно використовувалися для обміну між населенням Прикарпаття й Трансильванії, Семигороддя⁸. За останні роки вздовж цих шляхів Карпатською етнологічно-археологічною експедицією виявлено десятки городищ, давні культові й оборонні пам'ятки.

Третій слов'янський язичницький храм, як описує його аль-Масуді, стояв на горі, оточений “затокою моря”. Найбільш вірогідно, що це був острів у Балтійському морі – “Венедській затоці”, як його часто називали античні історики. Цікаво те, що якраз для цього району був характерний звичай розмішувати свої культові місця на островах. Згадаймо хоч би всім відоме святилище Святовида поморських слов'ян на о. Руян (Рюген).

Про третій храм мовиться в описі аль-Масуді як про споруду з мармуру, “коралу”. Усередині під великим куполом стояли один навпроти другого два ідоли. Один з них був в “образі дівчини”. Це ще раз підтверджує наші міркування про його прибалтійське походження. Адже саме тут набув значного поширення культ жіночої богині.

Отже, третій слов'янський храм був, найвірогідніше, у районі побережжя Балтійського моря, зокрема в межиріччі Нижньої Ельби й Нижнього Одеру. Найдавніші слов'янські пам'ятки тут належать до кінця VI – початку VII ст. Ця територія незадовго до появи на ній слов'ян була покинута давньогерманськими племенами, а невелика частина їх, що залишилася, вступила в контакт зі слов'янами. Ці взаємини археологи дуже добре простежують у матеріальній культурі суківського (VII ст.) і фельдбергського (VIII–X ст.) типів. У польському Помор'ї – це слов'янські пам'ятки дзедзицької (VI ст.) і голаниської (VII–VIII ст.) культур⁹.

Така своєрідна історична ситуація на побережжі Балтійського моря, очевидно, вплинула не тільки на матеріальну культуру, але й на пов'язане з нею духовне життя населення. Можливо, що цей контакт прийшлого слов'янського й місцевого давньогерманського населення і став причиною особливостей третього храму – двох ідолів із золота й коштовного каміння.

У творі аль-Масуді доречно відзначити дуже строго й логічну історико-географічну послідовність у розміщенні язичницьких храмів слов'ян – південних, східних, західних. Так, спочатку він описав два храми в районі гір, а потім – третій храм, оточений затокою моря. Арабський мандрівник веде нас від ближнього для нього півдня гористих Балкан, потім піднімається до Карпат і завершує описом крайнього, північного, балтійського храму.

Аналіз історичних та археологічних джерел переконує в тому, що другий храм, описаний аль-Масуді, знаходився на Чорній Горі в Карпатах. На відміну від першого й третього, це було святилище під відкритим небом з кам'яними скульптурами ідолів, що підтверджується виявленими за останні роки скельними святилищами на Сокільському й Каменистому хребтах, на Лисині Космацькій, у Терношорах, Завоєлах тощо.

Для розуміння особливостей і характеру пам'ятки важливими є також фольклорні, топонімічні джерела, пов'язані із Чорногорою. Народна творчість гуцулів перетворює Чорногору в містичний центр, звідки розійшлися по всьому світу “ясноволові воїни-велетні” (за С.Вінцензом). Легендарний Божий Фін убив трьох зміїв і звільнив воду (за В.Шухевичем). Велетень – Дід Первовічний у підземеллях гори Шпиці стереже страшного Гаргона (змія), прикутого до скелі ланцюгами (за М.Городенком). Правнук велетнів – опришок Головач забив біса на Гутині-Томнатику. За легендами, зібраними С.Пушиком, у полонині Гаджина О.Довбуш убив Аридника (нечисту силу)¹⁰.

Саме на Чорногорі народ у піснях і легендах здійснював захоронення своїх улюблених героїв. Зафіксований дослідником Д.Походжуком вислів з гуцульського фольклору про “матінку Чорногору” засвідчує факт її сприйняття як родової гори¹¹. Подібні уявлення були поширені в давні часи, коли гора сприймалась як джерело походження роду і вмістилище душ померлих, центр релігійного життя.

Для теми дослідження особливе значення мають легенди, пов'язані з так званою малою Чорногорою, зокрема горою Смотрич. С.Вінценз у книзі “На високій полонині” подає легенду про чарівні зміїні замки-фортеці, побудовані на Смотричі. Інша легенда про битву святого Юрія з гігантським змієм-смоком, що жив у печері на Смотричі й поїдав худобу і людей, передає в християнізованій формі ведичний міф про перемогу Індри, Перуна, Геракла над змієм Врітрою, Велесом. За легендою святий Юрій на білому коні в блискучій одежі із золотим мечем перемагає страшного змія. Він відмикає весняну гражду, грає на Смотричі в золоту трембіту, від чого зеленіють гори й доли. У давніх колядках гуцули його величають навіть Сином Божим, наголошуючи, що “перше свято – Святе Юр'є”.

Образ весняного сонячного божества-громовержця Індри, Ярила, Геракла наділений рисами Юрія Переможця, воїна-зміборця, одночасно пастуха-вівчара. Народна уява поміщає також на Смотричі Білу церкву з трьома вікнами, повну скарбів. З нього теж стікають потоки живої й мертвої води, які стереже крилата змія-готиця, сестра змія-смока¹².

За давньою народною традицією із Дземброні до Смотрича й Вухатого каменя (інша народна назва – Панське) через полонину Стая веде Чорна дорога. За ними пологий верх хребта у вигляді гігантського плато аж до Чорної Гори й полонини Бальцатул називають Поганим місцем (поганським, язичницьким), де в каменях є закладені духи, що викликають часті бурі. У кінці XIX ст. В.Шухевич записав легенду про попадю Одокію, яка в березні, одягнувши 12 кожухів, вирушила на полонину Лостун пасти вівці. Снігова буря змусила її скинути перший намоклий кожух на полонині Скуповій. На тому місці поставили хрест. Другий кожух вона скинула на полонині Керничній біля села Зелене. На цьому місці теж було встановлено хрест. Згодом попадя добралася до Чорної Гори, де скинула третій кожух, а також “встановила там високу тріногу (стілець, трон. – *М.К., Б.Т.*), з якої видно весь світ”¹³. Невдовзі попадя Одокія замерзла й перетворилася на камінь, з-під якого витікає цілюще джерело.

В образі попаді Одокії, що одягнула 12 кожухів і в березні пішла на Чорну Гору, вгадується вже видозмінений архаїчний образ Великої Богині, що уособлювала природу, своєрідну Кору-Персефону. Оскільки в давніх слов’ян у березні починався новий рік, до того ж на цей час припадає весняне рівнодення, то в легенді мова йде про завершення річного дванадцятимісячного циклу й одночасно початок нового циклу, пов’язаного з відродженням світу.

Наведені окремі легенди й мікротопоніми вказують на культовий характер Чорногори загалом, а Смотрича, Вухатого каменя і Чорної Гори зокрема. Однак попри наявність історичних джерел і багатой народної легендарної традиції залишалися невирішеними головні питання: “Де конкретно знаходиться храм, описаний аль-Масуді?”, “Які є артефактні докази його існування?”. Без цього всі названі аргументи залишалися непідтвердженими припущеннями.

Вирішенню цих проблем передувало створення в Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника кафедри етнології і археології, Карпатської етнологічно-археологічної експедиції, а також науково-дослідного Інституту історії, етнології і археології Карпат. Останній створений на засадах співпраці Прикарпатського університету, Івано-Франківської обласної державної адміністрації й обласної ради. Головним їх завданням є виявлення й вивчення всіх видів історичних, етнографічних і археологічних пам’яток на основі суцільного обстеження краю. Така своєрідна “інвентаризація” етнокультурної спадщини Прикарпаття має на меті введення в науковий обіг нового масиву джерел, на основі якого можна було б здійснити концептуальне переосмислення історії краю. Ідея виявилася продуктивною. За 2006–2010 роки Карпатською експедицією на чолі з професором М.Кугутяком тільки на території галицької Гуцульщини було виявлено більше 100 досі не відомих давніх пам’яток, зокрема, городищ, святилищ, середньовічних монастирів і фортець, згрупованих уздовж стародавніх шляхів.

За таких обставин у кінці липня 2007 року було організовано експедицію на Чорногору в складі професора М.Кугутяка, доцентів Б.Хруслова, М.Вітенка, старших викладачів Р.Кобильника й Т.Маланюка. Її метою було виявлення, опис і картографування скельних петрогліфічних комплексів на полонині Гаджина, горах Кедруватий, Шпиці, Ребра, Бребенескул, Чорна Гора, Смотрич, Вухатий камінь.

Візуальне обстеження перших п’яти гірських масивів, крім Кедруватого, не дало результатів. Особливі сподівання були на Чорну Гору, оскільки за суперечливими переказами округлий пагорб за обсерваторією міг бути місцем язичницького святилища. Я.Головацький, мандруючи на Закарпаття через Чорногору, відзначав у своєму щоденнику дивної форми камені на Смотричі, а також джерело питної води на вершині Чорної Гори. Учасники будівництва обсерваторії на горі Піп Іван теж згадували про “незвичну форму і знаки на каменях, що лежали на цій вершині і були використані як будівельний матеріал”¹⁴. Однак обстеження вершини гори не дало очікуваних результатів, лише в східній частині

вершини Чорної Гори виявлено скельно-плитові утворення пісковиків з глибокими печероподібними пустотами. Якщо скельні петрогліфи й були на горі Піп Іван, то вони знищені під час будівництва обсерваторії¹⁵. Малопродуктивним виявилось обстеження і вершини гори Смотрич.

Але обстеження в останній день експедиції 27 липня 2007 року гори Вухатий камінь і виявлення на ній скельних петрогліфічних комплексів, об'ємно-просторових скульптур не залишило сумніву в тому, що описаний аль-Масуді храм на Чорній Горі знайдено. Проте головною перепоною для вивчення пам'ятки стала та обставина, що ми застали її в стані майже повного знищення, оскільки святилище знаходиться під відкритим небом у складних умовах високогір'я, у зоні підвищеної сейсмаактивності й атмосферних контрастів, до того ж тут проходили бої в роки Першої світової війни. Обстеження пам'ятки протягом трьох останніх років дало змогу тільки в основному схопити її конструктивні особливості, міфологічний контекст скельних знаків і образів.

Самий вигляд Смотрича й Вухатого каменя свідчить про те, що ці гори стали священними не випадково. У Карпатах більше немає такого місця, де б по всій підковоподібній дузі двох гір були розкидані скельні останці дивовижних форм, до того ж кінці гірської "підкови" мають приблизно однакову форму, довжину й висоту. Крім того, Смотрич і Вухатий камінь з боку Дземброні мають триступінчасту (нижню, середню й верхню) терасоподібну форму. Самі вершини гір вінчають гігантські скелі, направлені на північний схід. Природні особливості цих гір ідеально підходять під визначення поняття так званої бугади, введеного академіком А.Окладніковим на основі вивчення релігійно-космогонічних уявлень тюркських та інших народів. "Під бугадами, – пише В.Даниленко, – розуміють гори, скали й навіть лежачі на місцевості великі камені, як правило, з рогатими виступами (Вухатий камінь, Смотрич. – М.К., Б.Т.), що й було основою сприймати їх як зооморфне, звичайно бикоподібне божество чи тотем. Ідея бугади, ймовірно, мала глобальне поширення... наприклад, цілком вірогідно, що Кам'яна Могила й тим більше кавказький Ельбрус (також Альбардж) та їх численні аналогії, що втілювали собою предвічні породження землі, були бугадами, бо вони не могли не вразити уяву стародавньої людини й не стати причиною обожнення незрозумілих їй явищ природи"¹⁶. Гігантський скельний комплекс Смотрича й Вухатого каменя, що нагадує підкову, трон, голову рогатого бика, вражає людей ХХІ століття масштабом, величиною священного місця.

У цьому контексті важливо зупинитися на етимології назви села Дземброня. Відомий український етнолінгвіст К.Тищенко вказує на доіндоевропейське балкано-кавказьке походження назви села Дземброня від зубра, тура, бика. Зубр, за словником української мови, – це великий дикий ссавець родини бичачих. Зубр старослов'янською ЗЖБРЬ, польською zubr, російською, білоруською зубр, болгарською зубър, сербо-хорватською зубар, крім того, з давньослов'янської запозичена румунська назва zimbru. За кавказьке походження балтослов'янської назви зубра висловлюється В.Іванов. Зубр грузинською domba, сванською dombaj, карачаєво-балкарською dommaj, осетинською dombaj – зубр, лев, сильна велика тварина, тур, буйволиця¹⁷. Таким чином, сама назва села вказує на приналежність до зубра, бика, тура, які є головними образами Черногірського святилища й виступають праобразом поняття бугади.

Основна частина святилища знаходиться на лівій частині гірської підкови, на продовговатому північно-східному відрозі (довжина 1,3 км) Вухатого каменя. Уздовж її терасоподібної вершини включно з Вухатим каменем є 21 скельний комплекс. Від північно-східного краю гори, на камені № 3, що у вигляді зооморфа, виявлена велика округла заглибина діаметром 1 м, глибиною 35 см. На його східній частині вирізьблено косораменний хрест висотою 40 см. До скельного комплексу № 4 входять два камені висотою 4 і 3 метри по лінії північ–південь з п'ятиметровою прогалиною між ними. Камінь № 6 у вигляді зооморфа висотою 3 м і шириною 4 м завершує нижню терасу Вухатого каменя. Він знаходиться на великому майданчику, зарослому жерепом.

Зі скельного комплексу № 7, який називають "Голова", починається центральна частина святилища, розміщена на середній терасі Вухатого каменя. Довжина святилища 320 м, ширина – 20–25 м. Висота скельного комплексу № 7 сягає семи метрів, ширина – більше

10 (рис. 2). Він справді нагадує велетенську голову, направлену на північний схід – напрям сходу сонця в день літнього сонцестояння. Із цього ж боку вирубано в скелі два невеликі майданчики, нижній (2x0,6 м) і верхній (1,3x0,7 м) із задніми вертикальними стінками. На верхньому майданчику видовбано чашоподібну лунку діаметром 50 см, глибиною 45 см. Нижній майданчик має форму параболи (півмісяця), направленої на північний схід. Нижче на скелі викуто схематичне антропоморфне зображення, імовірно, жінки з косораменним хрестом на грудях. Праворуч від нього метрове еліпсовидне (яйцеподібне) зображення.

М.Гімбутас дійшла висновку, що косораменний хрест (знак у вигляді двох перехрещених діагоналей) був емблемою Великої Богині. А.Міллер наводить приклади жіночих статуєток з косораменним хрестом на грудях. А.Голан зазначає, що в епоху неоліту такий хрест був емблемою Великої Богині та вважався жіночим знаком, а в період бронзи він трактувався як символ сонця й був чоловічим символом¹⁸.

На східному боці каменя “Голова” є пірамідальної форми скеля висотою 5 м, на похилій поверхні якої викуто велику чашну заглибину діаметром 90 см, глибиною 60 см (рис. 3).

Зважаючи на просторові орієнтації елементів петрогліфічних композицій каменя-голови, зрозуміло, що вони пов’язані з літнім сонцестоянням і весняним рівноденням, мають космогонічний характер. Видається, що пірамідоподібна скеля з великою чашною заглибиною представляє комплекси землі й неба. Зображення землі у вигляді космічної гори (трикутника, піраміди) – поширене явище в пам’ятках лінійно-стрічкової кераміки, бугодністровської, трипілья, тиської та інших археологічних культур. Ідея землі-гори дійшла до нашого часу й відома нам за етнографічними матеріалами Прикарпаття¹⁹. Наскельне зображення землі у вигляді космічної священної гори, первісного пагорба із сонцем, що сходить із-за неї, а також стопа виявлені на татарівському брамоподібному святилищі, що на Сокільському хребті. Усе це разом із зображенням космічного яйця й жінки моделює міфологічну картину організованого космосу, пов’язаного зі створенням світу й людини, весняними та літніми космічними циклами, небом і землею – двома світотворчими чинниками.

На 2,5-метровому камені № 8, що знаходиться за кілька метрів від каменя-голови, виявлено два чашні заглиблення. Більше з них – діаметром 30 см, глибиною 8 см, менше – діаметром 20 см, глибиною 4 см. На східній частині вирізьблено рівнораменний хрест (35x35 см). За формою камінь № 8 являє собою класичну бугаду.

Одним з найбільш інформативних є скельний комплекс № 9, що має назву “Жаба”. Камінь-жаби поширене явище на скельних святилищах Карпат (с. Розтоки, с. Мариничі). В.Даниленко на основі широкого кола археологічних джерел Південно-Східної Європи зробив висновок про існування в стародавні часи особливого, наділеного ознаками жаби символу землі. Цей, виключно архаїчний, переважно південноєвропейський образ Великої Матері, Землі, помираючої й воскресаючої природи зберігся до наших днів у народному мистецтві у вигляді площинних “жаб’ячих” мотивів гуцульської вишивки²⁰.

Скельний комплекс № 9 має узагальнюючий вигляд жаби. Його висота біля 6 м, ширина – 15 м. На одному з виступів витесано в скелі й прошліфовано об’ємно-просторове лівопрофільне зображення голови бика висотою 2 м, направленої на північний схід, у напрямку сходу сонця в день літнього сонцестояння (рис. 4). Діаметр його круглого ока з повікою у вигляді місяця сягає більше 50 см, глибина – 15 см. На його лобі зроблено округлу плоскодонну заглибину, виділено морду й роги, а біля ока проведено лінійно-кутову стрічку.

Ліворуч від голови бика на похило-горизонтальній поверхні скелі викуто в грубоузагальненій манері більш ніж двометрове зображення жінки (можливо, андрогіна), що лежить. Однак воно дійшло до нас практично знищеним і простежується лише при боковому, північно-східному освітленні. Порівняно краще збереглося зображення зігнутої в лікті правої руки, що тримає серповидний місяць у вигляді добре прошліфованої дуги, біля чітко окресленої вульви (рис. 5). Ще одне об’ємне зображення серповидного місяця, а також чашоподібне заглиблення на вертикальній поверхні викуто праворуч від жінки.

Скельна композиція у вигляді голови бика й антропоморфного зображення Великої Матері з місячним серпом свідчить про їх релігійно-космогонічний зміст (рис. 6). Поділ

первісного космосу на верхній і нижній передбачав їх уособлення у вигляді жінки й чоловіка або брата й сестри. У грецькій міфології перший акт творення світу, а саме – народження праматір'ю землею Геєю свого чоловіка – Урана, шлюб з яким надалі привів до народження всього суцього – тварин, рослин, небесних тіл і стихій. Подібною за змістом є шумеро-аккадська й ведична міфології.

Образ Великої Богині, первісної Артеміди, сформувався вже в епоху неоліту й був пов'язаний з мисливцями, скотарями й ранніми хліборобами. Значне поширення антропоморфних жіночих образів, яких супроводжують місяцеподібні рогаті фігури, зокрема бики, у тому числі у вигляді рогатих тронів, на яких ставили жіночі фігурки, спостерігається в Трипільлі А і Прекукутені (VI–V тис. до н. е.). Прикарпаття входило в ареал цієї археологічної культури.

Переданий в антропоморфному, зооморфному (жаба, птаха, змія) чи ороморфному (гора) вигляді образ Великої Богині в матеріалах трипільської культури дуже часто супроводжується знаком місячного серпа, що вказує на її архаїчне походження.

Уявлення про шлюбний зв'язок неба й землі, як найважливіших складових світотворення, виникло в епоху неоліту. На думку В.Даниленка, це було пов'язано з усвідомленням залежності земних процесів від небесних, коли першопричина всіх явищ природи поміщалася на небесах.

Отже, антропоморфний жіночий образ скельної композиції ми схильні розглядати як образ Великої Богині, оплодотвореної в день літнього сонцестояння божеством у вигляді бика. Таким чином, перед нами – символічно-космогонічна сцена поєднання неба й землі, головних світотворчих чинників.

Хотілось би звернути увагу на ще одну важливу обставину в порядку постановки проблеми. Нині відомо біля 3 тис. зразків антропоморфної пластики Трипільля, є кілька тисяч зразків зооморфної скульптури²¹. Переважна більшість з них невеликого розміру, до 10 см, дуже рідко висота скульптури сягає 20–30 см. Зрозуміло, що мова йде про сакральну мікропластику, яка використовувалася в магічних цілях у домашніх умовах. Цілком природно припустити, що крім культової керамічної мікропластики існувала сакральна макропластика у вигляді великих кам'яних об'ємно-просторових скульптур, петрогліфічних комплексів, які могли виступати первісними архетипами, прафеноменами, культовими стандартами, що зберігались у трипільській цивілізації протягом тисячоліть. Відомий дослідник індоєвропейської міфології голландський учений Ф.Кьойпер обґрунтував концепцію архетипної основи образотворчих виявів культури. Швейцарський психоаналітик К.Юнг розвинув вчення про колективне несвідоме, виражене в архетипах, міфологічних символах. У цьому контексті закономірною є постановка питання про технологію формування архетипу трипільської сакральної мікропластики. Не виключено, що типологія формувалася з допомогою сакральної макропластики у вигляді гігантських скульптур на племінних чи міжплемінних ритуальних центрах, які, опираючись на світову практику, знаходилися на священних вершинах. Особлива цінність гірських скельних петрогліфічних комплексів у тому, що вони, будучи зафіксовані в камені, зберігають первісну типологію й структуру культу, виступають у ролі зображувальної міфології. Виявлені в Карпатах антропо-зооморфні образи, трони, підковоподібні, брамоподібні святилища, знаки й символи є близькими за змістом до неолітично-єнеолітичних культур цього регіону. Як відомо, перші зразки культової скульптури Чатал-Гуюка (неоліт) були виготовлені ще з каменю, у той час як серія статуеток з Хаджилару в епоху єнеоліту майже цілком виготовлена з глини. Зрозуміло, що на зразки сакральної макропластики не могли не впливати як масштаб, матеріал, так і техніка обробки каменю.

На вертикальній з невеликим нахилом поверхні східної сторони каменя “Жаба” знаходиться композиція чашоподібних заглиблень різної величини. Ближче до північного сходу викуто й відшліфовано три чашні заглиблення, два з них розміщені по горизонталі (їх діаметр 35 і 50 см, глибина, відповідно, 8 і 18 см), зверху над ними – третє (діаметр 42 см, глибина 26 см). Далі по колу на східній частині каменя три великі круглі заглибини. Перша з них діаметром 85 см, глибиною 45 см, друга – діаметром 70 см, глибиною 35 см. Відстань між ними два метри. Третя заглибина є трохи нижче, діаметр 50 см, глибина біля 30 см.

Зверху між першою і другою заглибинами – випукле еліпсоподібне підвищення. Розміщені на одній горизонтальній з нахилом лінії три чашоподібні заглиблення, очевидно, уособлюють космічні об'єкти, імовірно, сонце, землю, місяць. Їх розташування може символізувати затемнення сонця або місяця в час весняного чи осіннього рівнодення (рис. 7).

На найвищій поверхні каменя, біля умовної голови жаби, видовбано й прошліфовано гігантську праву стопу довжиною 2,2 м (внутрішній простір), шириною 60–80 см, глибиною 50–60 см. Вона спрямована на схід у напрямку сходу сонця в день весняного й осіннього рівнодень (рис. 8). Якщо від стопи в цьому напрямку умовно провести лінію далі, то вона пройде між двома найбільшими чашними заглибленнями, а також між двома скелями, що знаходяться нижче. Ліворуч від стопи є невеликий випуклий круг, біля нього серповидне зображення місяця.

Весь петрогліфічний комплекс каменя “Жаба” вказує на його сакральньо-космогонічний характер. У зв'язку із цим, особливої уваги заслуговують просторові орієнтації зображувальних образів і символів, які розміщені в послідовно коловоротному вигляді, що нагадує стародавній зодіак. Напрямок стопи й великих чаш на схід свідчить про те, що для будівничих святилища точкою весни, початком року було місце сонця в день весняного рівнодення. За таким принципом визначався новий рік у більшості індоєвропейських народів, у тому числі й у слов'ян. В останніх новий рік відзначався в день появи нового місяця, найближчого до весняного рівнодення.

Після весняного рівнодення схід сонця піднімався до північного сходу, де є зображення голови бика й жінки, направлених на схід сонця в день літнього сонцестояння. У більшості стародавніх календарів зодіак очолював Телець, а тому значна частина зображень зодіаку втілена в символах Тельця, зокрема голови бика (Гіад). Напрями стопи й голови бика є межовими знаками сходу сонця в день весняного й осіннього рівнодень і літнього сонцестояння. Поєднання голови бика й стопи в зодіаку не є одиничним випадком. На стелі з Христофорівки, що належить до ямної культури (рання бронза), зображена голова бика на тлі стопи²². Між стопою й биком-Тельцем є тісний символічний зв'язок. У вигляді бика зображалося божество – Індра, Зевс чи Перун. Не вдаючись у деталі, слід зазначити, що, як би ми не оцінювали знаки й образи на камені “Жаба”, об'єктивно вони знаходяться в астрономічно-просторових орієнтаціях весняно-літнього циклу, що засвідчує їх зодіакально-календарний характер.

Ключове значення стопи на Чорногірському святилищі спонукає детальніше зупинитися на цій проблемі, відомій у науковій літературі під назвою “ступні ніг”, “камені-слідовики”, а в народі як “Божі стопи”.

Перше письмове повідомлення про стопу подане ще Геродотом у V ст. до н. е. Розповідаючи про ріку Тірас (Дністер) і грецьку колонію в її пониззі, землю скіфів, неврів і агафірсів, яких розділяла ця ріка, “батько історії” повідомляє про стопу Геракла довжиною у два лікті, що знаходиться на одній з дністровських скель. Розповідь Геродота про стопу Геракла має важливе значення в тому розумінні, що вказує на доісторичну традицію зображення ступнів ніг у Прикарпатському ареалі. Оскільки стопа була витиснена на камені Гераклом, прабадьком агафірсів, гелонів, скіфів, які поклонялися йому, то зрозуміло, що вона існувала до них і виникла в час, коли Геракл (солярне божество) і напівдіва-напівзмія (хтонічне божество) вступили у священний шлюб неба й землі й стали родоначальниками стародавніх народів. Польські дослідники кінця XIX ст. вважали, що стопа Геракла знаходиться десь на Покутті, до якого включали й Чорногору як його південно-східну окраїну²³.

Проблему зображення стоп в Європі почали вивчати в XIX столітті. Зокрема, німецький дослідник К.Ріттер у 1820 р. перший звернув увагу на сліди стоп на каменях і описав стопу Будди на Адамовій горі на Цейлоні, Геракла над Дністром, Ісуса Христа на Оливній горі. Англійський історик культури Леслей висловив думку про доісторичне походження стоп, вважаючи їх першою скульптурою людей епохи палеоліту. Особливу цікавість викликали стопи великих розмірів, які приписували велетням.

В Україні першим підняв проблему походження людських стоп на каменях А.Новосельський у праці “Люд український” (Вільно, 1857). Професор В.Лушкевич в 1893 р.

відкинув ідею про стопи як межові знаки та вказав на їх релігійне дохристиянське походження. Польський дослідник М.Барух у праці “*Boże stopki*” (Warszawa, 1907) подає інформацію про зображення стоп на каменях у Галичині й на Волині, у тому числі стопу Матері Божої в Почаєві, у с. Підкамінь Бродівського повіту й стопу Геракла в Подністров’ї. На початку ХХ століття серед європейських науковців утвердилася думка про стопи на каменях як культові знаки епохи бронзи.

У радянські часи до інтерпретації проблеми стоп звертались О.Формозов, В.Даниленко, О.Титова, М.Ричков, З.Абрамова та інші. Зокрема, В.Даниленко, аналізуючи зображення ступнів ніг у Кам’яній Могилі, на пам’ятках Приазов’я, Північного Причорномор’я, надавав їм релігійно-космогонічного значення і відносив їх до епохи енеоліту (IV–III тис. до н. е.). Такої ж думки дотримується й О.Титова, відносячи появу стопи, як культового знаку, до IV–III тис. до н. е. Дослідник М.Ричков датує появу знаків стопи епохою міді й трактує їх як канонізований атрибут антропоморфного божества, його втілення (аватара)²⁴.

У кінці ХХ – на початку ХХІ століть проблема каменів-слідовиків знайшла своє відображення в працях Ю.Шилова, Б.Михайлова, М.Чмихова. Археолог Ю.Шилов знаки стопи з Кам’яної Могили пов’язує з ведичною міфологією про Бога Вішну, що трьома кроками щорічно створює-поновлює світобудову, при цьому автор відзначає слов’яно-індійські відповідності й датує їх V–III тис. до н. е. Дослідник петрогліфів Кам’яної Могили Б.Михайлов, інтерпретуючи зображення людської стопи на голові дракона-вішапа, співвідносить її з шумерським божеством Нінгірсу, який опускає на ворога “свою могутню стопу”, відзначаючи при цьому релігійний обряд убивства антропоморфним божеством дракона, що привело до народження сонця, неба й ранкової зорі. Одиначну людську стопу Б.Михайлов пов’язує зі стопою ведичних божеств Індри-Вішну, Геракла й датує її кінцем III – початком II тис. до н. е.²⁵. Отже, сучасна наукова точка зору на походження знаку стопи на камені пов’язує її з ведичним божеством Вішну й датує епохою міді-бронзи. При цьому слід пам’ятати, що в епоху бронзи знак стопи міг належати божеству Вішну, однак в період неоліту-енеоліту стопа могла бути втіленням Великої Богині.

Про зв’язок знаку стопи з епохою міді, зокрема трипільською культурою, свідчать результати археологічних досліджень в урочищі Скала, що біля села Сокіл Галицького району, де виявлено трипільське поселення на правому березі річки Лімниці. На його території в скелі викуто ліву стопу довжиною 1,1 м, шириною 53–65 см, глибиною 50 см, направлену на північний схід (рис. 9)²⁶.

Звернення до образу Вішну та його трьох кроків спонукає детальніше зупинитися на цьому ключовому персонажі ведичної міфології.

У Рігведі, священній книзі аріїв, яка була створена в середині II тис. до н. е., центральне місце займає сюжет, пов’язаний з перемогою божества Індри над драконом Врітрою. Останній уособлював стан хаосу, де не було ні неба, ні землі, ні світла, ні ночі, не було дуалізму космосу. Врітра (Vrtra) означає опір, перепону, в українській міфології він Ворот, Воротар, ворота, що означає перешкоду. Безплечий і безногий дракон виступає уособленням царства мороку й непорушності.

За Рігведою завданням Індри, солярного божества, громовика, було знищити Врітру, створити з нероздільного стисненого драконом хаосу дуальний світ, небо й землю. У цьому йому допомагав Бог Вішну. У Ведах він виступає як центральна фігура, важливіша за Індру, який є всього лише сезонним божеством. Без Вішну Індра не зміг би перемогти Врітру. Вішну приготував для Індри священний напій – сому, від якого той став великим і сильним. Своїми славетними трьома кроками Вішну створив небо й землю, які були здавлені Врітрою, розмістив між ними простір для удару грому. Головною метою активності Вішну є створення умов для життя людини. За таких обставин Індра (бик) своєю ваджрою, перуном убив Врітру, розколов гору, вивільнив воду. Підтримуючи Індру, Вішну трьома кроками дав змогу появитися світлу, зійти сонцю, прогнати морок, звільнити воду й випустити із загороди корів. Кроки (стопи) Вішну започатковують рух Сонця, Космосу, людської історії. Польська дослідниця І.Юрєвич пов’язує три кроки Вішну із землею, небом і сонцем. Своім третім кроком Вішну вийшов у космічний простір, відкрив ворота між проявленим світом і

непроявленим творцем. Дослідниця трактує крок Вішну як заглиблений слід, повний меду й соми²⁷. Стопа на голові дракона демонструє поставу переможця, одночасно вона є символом креативної сили, відродження світу, запліднення природи²⁸. Голландський учений Ф.Кьойпер бачить у третьому кроці таємничу сферу трансцендентного, вищу суть якого пізнати людині не дано²⁹.

Вішну постає як небесне божество, космічний стовп, що підтримує небо й землю (надір), він стежить за дотриманням космічного циклічного закону – ріти. Він володіє вищим розумом, “знаходить перший день нового року”, захищає людей від демонів. Жінкою Вішну є богиня Лакшмі, пов’язана з хтонічним світом, землею, водою.

Рігведа відзначає особливий зв’язок Вішну з горами, оскільки він жив у горах, стоїть на вершині космічної гори Мандари. Пізніша ведична традиція пов’язує Вішну з птахом Гарудою, що приносить йому сому, його символом виступає також бик.

Автори Рігведи в гімні “До Вішну” його описують так:

“Ось прославляється Вішну за героїчну силу,
Страшний, як звір, що бродить (невідомо) де і живе в горах,
В трьох кроках якого живуть всі істоти.
Хай до Вішну іде (цей) гімн-молитва,
До того, хто поселився в горах, далеко йдучому бичу,
Який це обширне, протягнуте загальне житло
Зміряв один трьома кроками
(Він той) три сліди якого, повні меду,
Невичерпні, п’янки за звичаєм,
Хто триєдино землю і небо один підтримав – всі істоти.
Споглядаючи тільки два кроки того,
Хто виглядає, як сонце, метушиться смертний.
На його третій ніхто не відважиться (глянути)
Навіть крилаті птахи у польоті” (1, 154; 1, 155)³⁰.

Головною ідеєю Рігведи є світотворення, світобудова, вічне відродження природи за незмінними циклічними законами всесвіту, створення умов для життя людей.

Наведені характеристики Вішну і його кроків ідеально відповідають семантиці й формі великої заглибленої стопи на вершині каменя “Жаба”, сама назва якого виступає символом хтонічної істоти, змія-смока, Врітри. Чорногора в міфологічному аспекті була його царством. Убивство змія-смока на горі Смотрич перетворило Чорногору на священну космічну вершину, центр світотворення, місце поклоніння богам. Тут розгорнуто велетенський сакральний комплекс. Кожного року під час березневого рівнодення кроком-стопою Вішну повторюється містерія битви й перемоги над мороком, питьмою, холодом, злими демонами, земною ентропією. Ця перемога була забезпечена вогняною зброєю громовержця – перуном. Зліва від голови бика Індри-Вішну знаходиться метровий продовгувато-загострений камінь, що нагадує перуна. Польські дослідники на основі усної народної традиції описують його як видовжений загострений на кінці камінь. Відомі дослідники індоєвропейської міфології Т.Гамкрелідзе та В.Іванов відзначають, що “в індоєвропейській мові саме слово “камінь” означає також і небо”. Вогненний камінь-перун, що падає з неба на землю, виступає як знаряддя богів, Бога проти злих сил. Знайти перуна вважається в народі за велике щастя³¹.

Стійка легендарна традиція на Гуцульщині стосовно знищення святими, героями злих сил на Чорногорі має в основі давній ведичний релігійно-міфологічний архетип. Убивство святим Юрієм злого змія-смока на горі Смотрич, Божим Фіном трьох зміїв, знищення Довбушем нечистої сили на полонині Гаджина, а Головатим на Гутині-Томнатику, як і перемога на горі Петрос над злим велетенським звіром, що пожирав людей, є повторенням першоподвигу Індри-Вішну над Врітрою. Крім Чорногори, на Прикарпатті більше немає місць, де б у фольклорі святі чи герої знищували змія-смока або ж нечисту силу. Героїчно-легендарна традиція тут не загубилась у мороці тисячоліть, вона перенесена народом на християнських святих і народних героїв.

Продовжуючи опис святилища на горі Вухатий камінь, слід відзначити, що за метр від стопи знаходиться обтесана й виділена з трьох сторін похила на захід жертвна плита розміром 5x5 метрів (рис. 10). На її прошліфованій поверхні викуто дві чашоподібні заглибини, одна з них – діаметром 34 см, глибиною 15 см, друга – діаметром 42 см, глибиною 10 см. Вони розміщені в тому ж напрямку, що й стопа. Дві інші круглі плоскі заглибини направлені на південний схід і знаходяться біля зображення оберненого місячного серпа довжиною 1,7 м, шириною 25 см. Ще одне кругле плоскодонне заглиблення виявлено на окремій плиті біля каменя “Жаба”.

Із заходу жертвна плита відділена рівчаком від ще однієї похилої плити з великою конусоподібною заглибиною, окресленою колом, її діаметр 80 см, глибина 20 см (рис. 11).

Отже, на основній плиті та її продовженні, відділеному рівчаком, спостерігається той самий феномен, який виявлено на ряді інших святилищ, тобто розміщення жертвних чашоподібних заглиблень за принципом 2+1. Два з них на основній жертвній плиті, а третє – на додатковій, відділеній від основної. Імовірно, мова йде про поклоніння божествам неба, землі, сонця чи місяця. У гімні Рігведи до “Неба і Землі” сказано:

“Між двома чашами світотворення,
Що мають щасливе народження,
Божеством, рухається, як повинно,
Чистий Бог Сур’я” (1, 160)³².

На самому краї похилої плити є фігурне двометрове заглиблене зображення, біля якого виявлено видовб у формі печінки. Магічні ритуали, пов’язані з гаданням на печінці, були поширені в месопотамській, грецькій, етрусській, римській та інших релігійних традиціях (наприклад, один із месопотамських текстів про Саргона Аккадського)³³.

За 50 м на південь від скелі “Жаба” знаходиться камінь № 10, який називають “Качка”. Його висота біля 6 метрів. На східній стороні каменя виявлено 7 круглих заглиблень діаметром 10–34 см, глибиною 11–20 см. Багато знаків пошкоджено.

Південна сторона має правопротильний вигляд птаха, імовірно, качки, з округлою головою, повернутою на схід, і привідкритим дзьобом (рис. 12). Моделювання зобу, яке спостерігається в мікропластиці трипільської культури, підтверджує скульптурне зображення саме качки. Діаметр її ока сягає 65 см, глибина 22 см. На верхній прошліфованій похилій поверхні каменя-качки викуто три чашоподібних заглибини зі зливом. Дві з них з обідком. Їх діаметр 52–54 см, глибина 15–20 см. Третя заглибина відділена рівчаком, має діаметр 24 см, глибину 8 см (рис.13). У нижній частині є ще чотири округлі заглибини діаметром 36–60 см, глибиною 3–12 см.

Качка виступає одним з найархаїчніших образів релігійно-міфологічного світогляду епохи неоліту-енеоліту стародавнього населення Азії і Європи. У міфологічних системах багатьох народів світу качка та її яйця причетні до створення світу. В українському фольклорі є казки й легенди про космічне яйце, знесене качкою, у якому поміщалися золоте, срібне, мідне й залізне царства, символи світів-епох. В одному з варіантів казки йде мова про яйце-райце, з якого вийшли всі живі істоти на землі. У стародавньому фінському міфі Калевала світ походить із 7 розбитих яєць, знесених качкою. Б.Рибаків вважав, що качка в міфології виступає творцем світу й символом зв’язку з потойбіччям. Поширеним є образ качки в керамічній зооморфній мікропластиці раннього Трипілья, що, на думку М.Гімбутас, є сакральним символом Богині-птаха³⁴. Нагадаємо також, що водоплавна птиця Гаруда була атрибутом Бога Вішну.

Неподалік від каменя-качки знаходиться скельний комплекс № 11, що в народі має назву “Дід і Баба” (рис. 14). Перед двома скелями, які уособлюють діда й бабу, є скеля висотою біля 7 метрів у вигляді зооморфа. На її східній і північній сторонах на висоті 2–4 метри викуто 12 заглиблень рідше випуклих кругів діаметром 15–40 см. На західній частині скелі є 7 заглиблень або ж оконтурених, сильно пошкоджених, кругів діаметром 35–80 см.

Скеля, яка уособлює діда, сягає біля 8 метрів, а скеля-баба – 5 метрів. Обидві вони зорієнтовані на північний схід, у напрямку каменя-жаби. Скеля-баба зі східної сторони розділена навпіл гігантським знаком, що нагадує букву Т, висота якого біля 4 метрів. У науковій літературі подібний знак трактують як схематичне зображення голови бика (рис. 15,

16). На цій самій стороні видовбано більше 30 заглиблень і випуклих кругів, зображено стопи різних розмірів. На її північно-східному боці є чотири округлі заглибини, а на південно-західній стороні діаметр круглої заглибини сягає більше ніж 80 см (рис. 17). Багато з них знищені часом. Заглиблені й випуклі круги спостерігаються й на святилищі біля села Багна Вижницького району Чернівецької області.

На відміну від скелі-баби, де не збереглися антропо- чи зооморфні ознаки, скеля-дід і в північно-східному й у південно-західному напрямках має грубо-схематичні ознаки антропоморфа у вигляді вертикального чотирикутного стовпа, що завершується округлою (з північно-східного боку) і продовгуватою (з південно-західної сторони) головою (рис. 18). У нижній частині північно-східного боку скелі-діда є 5 невеликих круглих заглибин, а нижче – схематичне зображення правої стопи. Три заглибини виявлено також на західній стороні скелі. Біля скель знаходиться вирівняний круглий майданчик, діаметром біля 10 м з концентричними кругами всередині.

Стопа та інші ознаки скелі-діда можуть виступати маркерами образу Індри, Вішну, Перуна чи Геракла, стовпа, що, за словами Рігведи, підтримує небо. Виявлені на Прикарпатті в XIX–XX століттях кам'яні ідоли мають вигляд чотирикутного монументального стовпа з невиразними ознаками антропоморфа. Скелі діда й баби можуть символізувати космогонічну пару (як і на камені-жабі). Весь скельний комплекс № 11 відзначається численними солярними й лунарними символами. Знищеність пам'ятки унеможливує більш детальну інтерпретацію.

Усі скельні комплекси, починаючи від № 8 і до № 13, знаходяться на відстані приблизно 30–40 метрів один від одного. Однак камені № 13–15 розташовані поруч. Вони завершують основну частину святилища. Імовірно, колись вони становили своєрідну стіну.

Скеля № 15 не містить яких-небудь петрогліфів. На камені № 14 видно ознаки вруба. Натомість скельний комплекс № 13, висотою більше 4 метрів, має вигляд зооморфа, змія-ящера, зорієнтованого на південь, на домінуючу вершину Вухатого каменя. На його східній стороні викуто найбільше кругле заглиблення діаметром 1,1 м, глибиною 70 см (рис. 19). Зображення зміїв, ящерів, драконів пов'язане з ідеєю циклічності, культом предків, плодючістю. Їх символом виступав місяць. У трипільській розписній кераміці знаки змія і повного або серповидного місяця часто об'єднуються. За китайською традицією змія супроводжують знаки сонця або місяця у вигляді дисків. На Чорногірському святилищі замість дисків найчастіше виступають чашоподібні заглибини на вертикальних поверхнях скель³⁵.

З комплексу № 16 починається третя тераса, яка круто веде до вершини Вухатого каменя. Увагу привертає камінь № 17 з рівногоризонтальною прошліфованою поверхнею, двома круглими заглибинами, оконтуреними рівчачками й серповидною боковою виїмкою. Він знаходиться під вершиною гори й домінує над святилищем.

Камінь № 18 на східній вертикальній стороні містить випуклі з обідком круги й чашоподібні заглиблення, поєднані з горизонтальними рівчачками.

Вухатий камінь, висотою більше 10 м, що знаходиться на одноіменній вершині, має з трьох сторін схематично-узагальнюючий вигляд зооморфа (рис. 20). Він нагадує велетенську бикоподібну рогату голову, зорієнтовану на північний схід. Назва “Вухатий камінь” і реальні його обриси підкреслюють цю особливість, підтверджуючи бугадоподібний вигляд скелі. На ритуальний характер Вухатого каменя вказує також та обставина, що на горизонтальній його вершині викуто глибоку круглу заглибину діаметром 30 см.

За 300 м від Вухатого каменя знаходиться своєрідна друга вершина гори з нагромадженням скель (рис. 21). На одній з площадок виділяється п'ятиметровий вертикальний стовп у вигляді міксаморфного зображення, направлено на північний схід. Його можна було б сприйняти як гру природи, однак у нижній частині скелі прорізано великий Х-подібний хрест, поруч викуто продовгуватий хрест. Неподалік, на круглій горизонтальній плиті, видовбано чашну заглибину діаметром 20 см. Міксаморфного вигляду скеля знаходиться в тому місці, де, за словами аль-Масуді, і міг стояти ідол Сатурна (Кроноса) – божества швидкоплинного часу, землеробства й посівів, який зображався у вигляді старого діда або ж дракона.

Між Вухатим каменем і Смотричем є більш ніж кілометрова сідловина, у центрі якої знаходиться великий чотирикутний камінь із круглою заглибиною посередині. Сама ж вершина Смотрича являє собою нагромадження скель, типову бугаду. Під скелями виявлено дві печери. В одній з них вертикальні стіни викладені каменями, що підпирають перекриття. На другій і третій терасах Смотрича височать більше 10 скельних останців. На деяких із них викуто випуклі круги й чашні заглибини.

Посередині між двома терасами Смотрича й Вухатого каменя простягнулася кілометрова гряда. З обох її боків течуть три потоки, що стікають зі Смотрича й Вухатого каменя. У центрі цієї гряди, між двома потоками Мунчела, знаходиться вирівняна округла дворівнева площадка зі скельним комплексом. На одній з горизонтальних плит верхньої площадки видовбано велику круглу чашу зі зливом діаметром 55 см, глибиною 30 см. Праворуч від неї – прямокутна площадка, з двох боків обкладена каменями. На нижній площадці – ще одна чашоподібна заглибина діаметром 30 см, глибиною 25 см. Поруч виявлена печера. Отже, перед нами ще один сакральний комплекс, який, очевидно, використовувався для жертвоприношень (рис. 22, 23).

Завершуючи опис Черногірського святилища, слід зазначити, що від Вухатого каменя на південний захід відходить довга гряда зі скельними останцями, посередині якої знаходиться семиметрова скеля з ознаками антропоморфа.

У результаті вивчення Черногірського святилища стало очевидним, що описаний аль-Масуді храм на Чорній Горі за всіма ознаками локалізується в районі карпатських вершин Смотрич, Вухатий камінь і Піп Іван. Історична значущість виявленого святилища посилюється тією обставиною, що в Україні більше немає пам'яток, відомих у Південно-Східній Європі, що дійшли до нас і про які би повідомляли іноземні джерела першої половини X століття. У зв'язку із цим, Черногірське святилище постає унікальним джерелом для вивчення сакральної культури стародавнього населення краю. Пам'ятка є найбільшим високогірним святилищем Карпат з усіх досі відомих. Найбільший храм даків у Карпатах, зокрема Сермісегетуза, знаходився на висоті 1200 м. Розміщення центральних святилищ на гірських висотах підтверджується світовою практикою.

Черногірський храм знаходився в ареалі стародавніх археологічних культур епохи неоліту, енеоліту, бронзи, заліза, на перетині сухопутних і річкових шляхів, біля цілої системи гірських перевалів, а також знаменитих родовищ кременю, солі, металів, на стику гір і степу. Стародавні шляхи зв'язували Пруто-Дністровське межиріччя, Покуття з Трансільванією, Семигороддям, Подунав'ям, Західним Причорномор'ям, територіями, де виникла трипільська цивілізація. Ці землі також пов'язують з прабатьківщиною індоєвропейців і слов'ян.

Виявлене святилище перебуває в генетичному зв'язку з десятками інших скельних пам'яток, що знаходяться в Покутсько-Буковинських Карпатах, які разом із Черногорою становлять цілісну гірську систему.

Науково-методологічне значення Черногірського святилища посилюється тією обставиною, що саме цій пам'ятці притаманний своєрідний культовий архетип, прафеномен, сакральний код, характерний для десятків інших святилищ.

Попри певні варіації, вони моделюють типологічну подібність з рядом обов'язкових ознак, що склалися впродовж тривалого часу. Зокрема, структура Черногірського святилища, як своєрідного культового архетипу, включає в себе набір таких складових, як жертвовну плиту з трьома чашоподібними заглибинами за принципом 2+1, стопу, зооморфну й антропоморфну макропластику, зв'язану з комплексами неба й землі, сакральні трони, численні солярно-лунарні образи, знаки й символи. Елементами пам'ятки виступають також вирівняні площадки, дерев'яні прибудови, вежі, кам'яні стіни та інше. Коловоротне розміщення петрогліфів указує на календарно-зодіакальну систему, зорієнтовану на весняно-літній цикл і пов'язану з весняним рівноденням і літнім сонцестоянням.

Усі ці та інші характерні особливості пам'ятки дають змогу схопити в усій сукупності цілісний зміст і структуру стародавнього культу у вигляді зображувальної міфології.

Зрозуміло, що формування й розвиток подібного релігійно-міфологічного архетипу як єдиної цілісної типологічної системи, у силу консервативності цієї сфери, мусили зайняти

сотні, а може, і тисячі років. У зв'язку із цим, творцями таких сакральних пам'яток могли виступати великі цивілізації епохи міді-бронзи, подібної до трипільської, що існувала в даному регіоні протягом 2,5 тисячі років, під час якої змінилося більше ста поколінь стародавніх скотарів і землеробів. Саме носії трипільської культури мали найбільшу потенційну можливість створити чорногірський, імовірно, міжплеменний ритуальний центр, що консолідував населення величезних територій. Створений творцями Чорногірського святилища культовий стандарт відображав суть міфологічного світогляду і як такий поширювався і втілювався на інших святилищах, домашній сакральній мікропластиці. Найважливіші структурні елементи Чорногірського храму, як й інших пам'яток, співзвучні з базовими зразками трипільської культури.

Слід зазначити й те, що основні образи, знаки й символи Чорногірського та інших карпатських святилищ разом з тим тісно пов'язані з провідними ідеями ведичної міфології, з культом небесних богів Індри, Вішну. Таким чином, карпатське язичництво виступає спадкоємцем ведичної релігійно-міфологічної традиції.

При вивченні пам'яток застосовувався міждисциплінарний підхід, оскільки використання археологічних методів тут обмежується наявністю скельних масивів, відсутністю культурного шару. Тому основним об'єктом дослідження виступали петрогліфічні комплекси, до вивчення яких застосовувався семіотично-знаковий підхід. Потребують подальшого системного наукового аналізу фольклорний, етнографічний, топонімічний та інші аспекти теми. Зрозуміло, що в ході вивчення Чорногірського святилища ті чи інші твердження можуть бути уточнені або ж доповнені новими фактами. Однак, безперечно, дана пам'ятка є знаковою, має особливе значення і є цінним джерелом до вивчення сакральної культури стародавнього населення Карпат.

1. Украинские Карпаты. Природа. – К., 1988. – С. 20.
2. Головацкий Я. Великая Хорватия или Галицко-Карпатская Русь / Я. Головацкий. – Москвитянин, 1841. – Ч. 6. – Кн. 2. – С. 213–232; Кн. 12. – С. 457–467; Фоминцын А. Божества древних славян / А. Фоминцын. – С. Пб., 1884. – С. 28.
3. Томенчук Б. К вопросу о славянских языческих храмах Аль Масуди / Б. Томенчук // Виступ на науковій археологічній конференції молодих учених України. – К., 1980; Томенчук Б. Чорногора в історії давніх слов'ян / Б. Томенчук // Жовтень. – 1985. – № 11. – С. 99–102.
4. Kurnatowska Z. Słowiańszczyzna południowa / Z. Kurnatowska. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk, 1977. – S. 42–44.
5. Томенчук Б. Разведки на юго-западном пограничьи Руси / Б. Томенчук, М. Клапчук, П. Арсенич // Археологические открытия 1978 г. – М., 1979. – С. 413–414; Томенчук Б. Разведки в северном Прикарпатье / Б. Томенчук // Археологические открытия 1981 г. – М., 1983. – С. 326–327.
6. Див.: Словник гідронімів України. – К., 1979. – 777 с.
7. Тимошук Б. Давньоруська Буковина / Б. Тимошук. – К., 1982. – С. 70–71.
8. Шараневичь Исидорь. Старинные пути русско-угорский через Карпаты и русско-польский через Сянь и Вислу / Исидорь Шараневичь // Литературный сборник издаваемый обществом Галицко-Русской Матицы. – Во Львовь, 1869. – Вып. I–IV. – С. 46–139.
9. Баран В. Давні слов'яни / В. Баран // Україна крізь віки. – К., 1998. – Т. 3. – С. 73–78; Русанова И. Славянские древности VI–VII вв. / И. Русанова. – М., 1976. – С. 137–161; Седов В. Происхождение и ранняя история славян / В. Седов. – М., 1979. – С. 140.
10. Пушик С. Чугайстер: міфічний персонаж української народної поезії Карпат / С. Пушик // Народна творчість та етнографія. – 1994. – № 2–3. – С. 55.
11. Лаврук М. Гуцули Українських Карпат (етногеографічне дослідження) / М. Лаврук. – Львів, 2005. – С. 111.
12. Городенко М. Чарівний край Черемоша й Прута / М. Городенко. – Косів, 1999. – С. 117–121.
13. Borucki T. Spostrzenia i materialy z wyprawy do źreidel Czeremoszu / T. Borucki // Plaj. – 2005. – № 31. – S. 45.
14. Лаврук М. Гуцули Українських Карпат: етногеографічне дослідження / М. Лаврук. – Львів, 2005. – С. 111.
15. Соколовський З. Унікальна високогірна обсерваторія на горі Піп Іван. Довгий шлях до відбудови / З. Соколовський // Пам'ятки України: історія та культура. – 2004. – № 1. – С. 3.

16. Даниленко В. Космогонія первобытнього общества / В. Даниленко // Начала цивилизації. – Екатеринбург, 1999. – С. 5–7.
17. Тищенко К. Мовні контакти: свідки формування українців / К. Тищенко. – К., 2006. – С. 90–92.
18. Голан А. Миф и символ / А. Голан. – Иерусалим ; М., 1994. – С. 119.
19. Даниленко В. Космогонія первобытнього общества / В. Даниленко // Начала цивилизації. – Екатеринбург, 1999. – С. 58.
20. Там само. – С. 59–60; Свйонтек І. Вишивки Гуцульщини. Мистецтво геометричного орнаменту та кольору / І. Свйонтек. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 12, 115–118.
21. Бурдо Н. Сакральний світ трипільської цивілізації / Н. Бурдо. – К., 2008. – С. 166.
22. Чмихов М. Від яйця-райця до ідеї спасителя / М. Чмихов. – К., 2001. – С. 303.
23. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1883. – Т. IV. – S. 551; Varuch M. Woże stopki / M. Varuch. – Warszawa, 1907. – S. 41.
24. Формозов А. Камень “Шеглец” близ Новгорода и камни “следовики” / А. Формозов // Советская Энциклопедия. – 1965. – Т. 5. – С. 130–138; Даниленко В. Космогонія первобытнього общества / В. Даниленко // Начала цивилизації. – Екатеринбург, 1999; Титова О. Об інтерпретації и хронології композицій со ступнями из Каменной Могилы / О. Титова // Матеріали по археології археологічних пам'яток України. – К., 1982. – С. 5–12; Ричков М. Про зображення “ступнів ніг” на антропоморфних стелах доби раннього металу / М. Ричков // Археологія. – 1982. – № 38. – С. 64–69; Абрамова З. Древнейшие формы изобразительного творчества / З. Абрамова // Ранние формы искусства. – Л., 1972.
25. Шилов Ю. Джерела до витоків української етнокультури ХІХ тис. до н. е. – ІІ тис. н. е. / Ю. Шилов. – К., 2002; Михайлов Б. Петрогліфи Кам'яної Могили. Семантика, хронологія, інтерпретація / Б. Михайлов. – К., 2005; Чмихов М. Від яйця-райця до ідеї спасителя / М. Чмихов. – К., 2001.
26. Вісник № 35. Офіційне видання Івано-Франківської обласної ради та Івано-Франківської державної адміністрації. Державний реєстр пам'яток археології Івано-Франківської області. – Івано-Франківськ, 2001. – С. 40.
27. Jurewicz J. Trzy kroki Wisnu / J. Jurewicz // Studia indologiczne. – Warszawa, 1996. – Т. 3. – S. 49–73.
28. Kowalik A. Kosmologia dawnych Słowian / A. Kowalik. – Kraków, 2004. – S. 198.
29. Кьойпер Ф. Труды по ведической мифологии / Ф. Кьойпер. – М., 1986. – С. 1–8.
30. Ригведа. Мандалы I–IV. – М., 1989. – С. 189–190.
31. Mazurkiewicz M. Kamień piorunowy w polszczyźnie i kulturze ludowej / M. Mazurkiewicz // Język a kultura. – Wrocław, 1984. – Т. 1. – S. 251–259.
32. Ригведа. Мандалы I–IV. – М., 1989. – С. 194.
33. Иванов В. Античное переосмысление архаических мифов / В. Иванов // Жизнь мифа в античности : материалы науч. конф. “Випперовские чтения”. – 1985. – Вып. XVIII. – Ч. 1. – С. 9–26.
34. Бурдо Н. Трипільська культура. Спогади про золотий вік / Н. Бурдо, М. Відейко. – К., 2008. – С. 283–284.
35. Бурдо Н. Сакральний світ трипільської цивілізації / Н. Бурдо. – К., 2008. – С. 110–111.

Mykola Kugutyak, Bohdan Tomenchuk (Ivano-Frankivsk, Ukraine)
Chornogirya Sanctuary

The article reveals the circumstances of the localization of the sacred sites in Chornogora in the Copper – Bronze Ages. The structure of the sanctuary was explored, its plan and description was made. There was an attempt of the interpretation of rock images and symbols.

Key words: Chornogora, sanctuary, petroglifu, signs, symbols.